

Dil Bilgisi Yöntemlerinden 'Yer Düzeni' ve Türkçede Yer Düzeni Yönteminin Kullanımı

Murat Ceritođlu*

Özet: Dillerde söz türetmek veya söz grubu ve cümle kurmak için ekleme, bükün, tekrar, birleştirme, yardımcı söz, vurgu-ezgi ve yer düzeni gibi dil bilgisi yöntemlerinden yararlanılır. Ekleme başta olmak üzere yardımcı sözler, birleştirme, tekrar ve vurgu-ezgi Türkçede belirgin olarak başvurulan yöntemlerdir. Bu çalışmada, daha çok sözü çekimlemek için ekleri olmayan veya oldukça az olan dillerin başvurduğu yer düzeni yönteminin Türkçedeki kullanımları belirlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Türkçe, Dil bilgisi görevi, Yer düzeni yöntemi, Söz türleri

'Place Order' and Method in 'Place Order' to Use Turkish

Abstract: To create a word, word group, and to form a sentence, some linguistics methods such as agglutination, flexion, repetition, compound, auxiliary word, stress, and place-order of words in sentence etc., are employed. Agglutination, which is the commonest one, auxiliary words, compound, stress are the most distinct methods in Turkish. In this work, it has been tried to point out the place of the methods of place-order of words in sentence used by those languages that do not have or have just a few suffixes for the inflection of the words, in Turkish.

Key words: Turkish, Grammar position, arrangement of position, word types.

0. Bilindiđi üzere belli bir dilin ses, biçim, söz varlığı, anlam, cümle vb. cephelerini eş zamanlı veya art zamanlı araştırmak özel dil biliminin çalışma alanı içine girer. Özel dil bilimi çalışmaları ortaya konan bilgiler değerlendirilerek genel dilin özellikleri ve ortak esasları, dillerdeki benzerlikler ve farklılıklar belirlenir; dil toplulukları, dillerin birbirlerine yakınlığı ve

* Yrd. Doç. Dr. Gaziantep Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ceritoglu@gantep.edu.tr

uzaklığı, dil gelişmesinin tarihi ve bugünkü durumuyla ilgili bilimsel tezler ve teorik sonuçlar çıkarılır (Kaydar 1998: 137). Bu şekilde ayrı dillerin çeşitli cepheleriyle ilgili bilgilerini değerlendirmek, dil biliminin genel teorilerini ortaya koymak genel dil biliminin işidir. Genel dil bilimi, bir dilin, bir dil ailesi ya da grubunun değil, dil denen kurumun ortak niteliklerine eğilen, bütün belirtileriyle dil adını verdiğimiz kurumu inceleyen bir bilim dalı olarak tanımlanagelmiştir (Aksan 2000: 24).

0.1. Söz türetme veya söz / söz grubunun kullanım sahasına çıkmasıyla ilgili özel dil bilimi verilerinin genel dil bilimi tarafından değerlendirmesi sonucunda, dillerde dil bilgisi görevlerinin verilebilmesi için ekleme, bükün, tekrar, birleştirme, yardımcı sözler, vurgu-ezgi ve yer düzeni (Ahanov 1993: 304) yöntemlerinden yararlanıldığı belirlenmiştir. Bu yöntemler aracılığıyla dillerde sözler türetilir veya söz / söz grupları arasında bağıntı sağlanır. Bir dilin, bu yöntemlerin birkaçından yararlanması mümkündür. Dillerin tipolojik sınıflandırması yapılırken de bu yöntemlerden hangisinin baskın olduğu öncelikle dikkate alınan özelliklerdendir.

0.2. Bu yöntemlerden yer düzenine, sözü çekimlemek için ekleri olmayan veya oldukça az olan Çince, Vietnamca, Birmanyaca, Tayca, Tibetçe, Fransızca, İngilizce, Almanca, Rusça (Ahanov 1993: 314; Hasenov 2003: 188) gibi dillerde söz veya söz gruplarına belirli dil bilgisi görevleri yüklemek için daha sık başvurulur. Adı sayılan dillerden anlaşılacağı üzere, tipolojik bakımdan ayrışkan ve bükünlü dillerde bu yöntemden daha fazla yararlanılmaktadır. Özellikle Çince, Vietnamca, Birmanyaca, Tayca, Tibetçe gibi ayrışkan dillerde sözlerin yer düzeni öncelikli olarak başvurulan yöntemlerdendir. (Ahanov 1993: 492). Söz veya söz gruplarının ek almadan, yardımcı sözlerden yararlanmadan kullanışa çıktıklarında, söz grubu veya cümlelerdeki sabit yerlerinden dolayı belirli dil bilgisi görevleri ifade etmesi, yer düzeni yöntemi diye adlandırılır. İngilizce “*You are a student. (Sen öğrencisin.)*” haber cümlesi, yapısındaki “*you*” şahıs zamiri ile “*are*” yardımcı fiilinin yerleri değiştirilerek “*Are you a student? (Sen bir öğrenci misin?)*” soru cümlesi elde edilir. Aynı sözlerle kurulmalarına rağmen böyle bir farklılığın ortaya çıkmasının sebebi sözlerin yer düzenindeki değişikliklerdir. Rusça “*Мать любит дочь.*”¹ (*Anne kızını sever.*) ve “*Дочь любит мать (Kız annesini sever.)*” cümleleri aynı sözlerin aynı şekilleriyle kurulmuştur. Birincisinde cümle ögesi olarak “*мать*” özne, “*дочь*” nesne; ikincisinde “*дочь*” özne “*мать*” nesnedir. Her iki cümlenin yüklemi “*любит*”tir. Aynı sözlerin Rusça iki cümlede farklı öge olarak görev yapması, yine yer düzeni yöntemiyle sağlanmıştır.

1. Türkçe, söz türetmek ve söze veya söz grubuna dil bilgisi görevi

1 Örnek cümle Kaken Ahanov’un *Tili Biliminiñ Negizderi* adlı eserinin 314. sayfasından alınmıştır.

yüklemek için öncelikli olarak ekleme yöntemine başvurduğu için, tipolojik sınıflandırmada Moğolca, Mançuca, Tunguzca, ufak ayrımlarla Japonca, Ural dilleri (Fince, Macarca, Samoyedce gibi), kimi Afrika ve Asya dilleriyle (Aksan 2005: 106) birlikte eklemeli diller grubunda yer alır. Ancak Türkçede, tipolojik bakımdan ayrışkan ve bükünlü olan dillerin daha sık başvurduğu yer düzeni yönteminin de dil bilgisi görevi belirtmek için kullanıldığı görülmektedir. Türkçede yer düzeni yönteminin kullanılmasıyla ifade edilen dil bilgisi görevleri şunlardır:

1.1. Türkçe cümlelerde özneyi ifade etmek için herhangi bir ek kullanılmaz. Özne yalın halde bulunur. Öznenin üçüncü şahıs olduğu isim cümlelerinde yüklem de herhangi bir ek almayabilir. Bu özellikleri taşıyan cümlelerde, özne ve yüklem hangi söz veya söz grubu olduğu, öğelerin cümledeki yerine göre belirlenir. Örnek: “*Göreviniz, çalışmak.*” ve “*Çalışmak, göreviniz.*”. Birinci cümledeki özne olan “*göreviniz*”, ikinci cümlede yüklem; birinci cümledeki yüklem olan “*çalışmak*”, ikinci cümledeki özne olmuştur. Aynı sözlerin cümlelik farklı dil bilgisi görevleri üstlenmesi sözlerin cümledeki yerlerinden kaynaklanıyor. Çünkü Türkçe kurallı cümlede özne önce, yüklem sonra gelmektedir. Benzer durumu “*bahçeli olan, bizim ev.*” / “*bizim ev, bahçeli olan.*” ve “*bu çocuk, bizim öğrencimiz.*” / “*bizim öğrencimiz, bu çocuk.*” cümlelerinde de görmek mümkündür.

1.2. Yüklemle bağıntısı ek aracılığıyla kurulduğu için, belirtili nesnenin yeri cümlede sabit değildir. Buna karşılık yüklemle eksiz bağıntı kuran belirtisiz nesnenin yeri sabittir. Yeri, geçişli fiil olan yüklem hemen önüdür. Özne olan söz veya söz grubu da yüklemle eksiz bağıntı kurar. Yapısında “özne, belirtisiz nesne ve yüklem” öğeleri bulunan bir cümlede hangi unsurun özne, hangi unsurun belirtisiz nesne olduğu, söz veya söz gruplarının cümledeki yerlerine bağlı olarak belirlenir. “*Kuş, yılan yedi.*” örnek cümlesinde yüklem önündeki “*yılan*” sözü belirtisiz nesne, “*kuş*” sözü öznedir. Aynı sözlerle fakat yerleri değiştirilerek kurulan “*Yılan, kuş yedi.*” cümlesinde ise “*kuş*” sözü belirtisiz nesne, “*yılan*” sözü öznedir. Çekimlenme bakımından birbirinden farklı olmayan “*kuş*” ve “*yılan*” sözleri yer düzenleri sebebiyle özne ve nesne görevlerini üstlenmişlerdir. “*Batur, İdil dedi. / İdil, Batur dedi.*” ve “*Köpek, kurt yakaladı*” / “*Kurt, köpek yakaladı*” cümlelerinde öge bakımından benzer durum vardır.

1.3. Bir ismin anlamının iyelik sistemi içinde başka bir isimle tamamlanması esasına (Ergin 2005: 381) dayanan isim tamlamasında tamlayan ilgi hâlinde bulunur, tamlanan ilgili iyelik ekini taşır. İsim tamlamasının, tamlayan unsurun ekli veya eksiz ilgi hâlinde bulunmasına göre belirtili ve belirtisiz olmak üzere iki türü vardır. Belirtili isim tamlamasında tamlayan ile tamlanan arasındaki bağıntı ekli olduğu için tamlayanın yeri sabit değildir. Belirtisiz isim tamlamasında ise tamlayan ile tamlanan arasında kısmen eksiz bağıntı söz

konusudur. “*Gül kokusu gibi*” edat grubunun isim unsuru olan “*gül kokusu*” bir belirtisiz isim tamlamasıdır. “*Gül*” sözü eksiz ilgi hâlinde bulunmakla tamlayan, “*koku*” sözü ise iyelik üçüncü teklik şahıs ekini taşımakla tamlanan görevini yerine getirmektedir. Aynı sözlerin aynı şekilleriyle fakat yerleri değiştirilerek kurulan “*Kokusu gül gibi.*” bir isim cümlesidir. “*Kokusu*” cümle öznesi, “*gül gibi*” yüklemidir. “*Gül*” sözünün “*gül kokusu gibi*” örneğinde belirtisiz isim tamlamasının tamlayanı olması söz grubundaki yeriyile ilgilidir. Çünkü belirtisiz isim tamlamasında tamlayan ile tamlanan arasındaki bağıntı kısmen eksiz olduğu için tamlayan her zaman tamlananın önünde yer alır. Belirtisiz isim tamlamasında söze tamlayanlık görevi sabit yeri gereği yüklenir. “*Oğlu, insan gördü.*” / “*İnsanoğlu gördü.*” cümlelerindeki “*insan*” ve *oğlu*” sözlerinde benzer durum söz konusudur.

1.4. Bir sözün sıfat tamlamasında sıfat veya cümlede zarf tümleci olması da yer düzeni yöntemiyle ilgilidir. Örnek, “*Gökçen, güzel yerde yürüdü.*” cümlesinin yer tamlayıcısı “*güzel yer*” bir sıfat tamlamasıdır. “*Güzel*” sözü “*yer*” sözünü niteleyen sıfat durumundadır. Aynı sözlerle fakat yerleri değiştirilerek kurulan “*Gökçen, yerde güzel yürüdü.*” cümlesinde ise yüklemi durum bakımından tamamladığı için zarf tamlayıcısı görevini üstlenmiştir. “*Güzel*” sözünün birinci cümlede sıfat tamlamasının sıfatı, ikinci cümlede zarf tamlayıcısı olması cümledeki yeriyile bağlantılıdır. Çünkü durum veya belirtme anlamı taşıyan bir söz, bir adın önünde bulunursa sıfat olur. Aynı söz yüklem önünde bulunduğu ise zarf tümleci olur. “*Kitabımızı çok okudu.*” / “*Çok kitabımızı okudu.*” cümlelerindeki “*çok*” sözünde de benzer özellik vardır.

1.5. Yer düzeni yönteminde esas olan sözlerin ek almadan, yerleri sebebiyle belirli dil bilgisi görevleri ifade etmesidir. “*Sen bugün kitap oku.*” cümlesinde “*sen*” sözü özne, “*oku*” sözü yüklem, “*kitap*” sözü belirtisiz nesne ve “*bugün*” sözü zarf tümleci olmak için herhangi bir ekle çekimlenmemiştir. “*Kitap oku sen bugün.*” ve “*Bugün kitap oku sen.*” cümlelerinde sözlerin yerleri değiştiği halde -belirtisiz nesne yüklemle birlikte yer değiştirmekte- üstlendikleri cümle bilgisi görevleri hep aynı kalmıştır. Bu durumda, ek almadan kullanım sahasına çıkıp bir dil bilgisi görevi taşıyan her söz veya söz grubunun ifade ettiği dil bilgisi görevinin söz grubu veya cümledeki yeriyile ilgili olmadığı da **anlaşılmaktadır.**

2. Sözler arası bağıntıyı sağlamak için zengin ekler sistemine sahip olan Türkçede 1) öznenin üçüncü şahıs olduğu isim cümlelerinde özne ve yüklem; 2) yüklemi geçişli fiil olan cümlelerde belirtisiz nesnenin; 3) belirtisiz isim tamlamasında tamlayan unsurun; 4) durum ve miktar bakımından yüklemi tamamlayan isim soylu zarf tümlecinin; 5) sıfat tamlamasında sıfatın belirlenmesinde yer düzeni yönteminden yararlandırıldığı tespit edilmiştir.

Dillerde söz grubu oluşturmak ve cümle kurmak için ekleme

(agglutinatın), bükün (flection), tekrar (repetition), birleştirme (compound), yardımcı söz (auxiliary word), vurgu-ezgi (stress) ve yer düzeni (arrangement of position?) gibi dil bilgisi yöntemlerinden yararlanır. Türkçede, bu yöntemlerden ekleme başta olmak üzere yardımcı sözler, birleştirme, tekrar ve vurgu-ezgi yöntemlerinden yararlanır. Bu çalışmada, daha çok sözü çekimlemek için ekleri olmayan veya oldukça az olan dillerin başvurduğu yer düzeni yönteminin Türkçedeki kullanımları belirlenmeye çalışılmıştır.

Kaynaklar

- AHANOV, Kaken (1993) Til Biliminiñ Negizderi, Almatı, Sanat.
AKSAN, Dođan (2000) Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim, Ankara, TDK.
BANGUOĐLU, Tahsin (1986) Türkçenin Grameri, Ankara, TDK.
ERGİN, Muharrem (2005) Türk Dil Bilgisi, İstanbul, Bayrak.
HASENOV, Èmediy (2003) Til Bilimi, Almatı, Sanat.
HATİBOĞLU, Vecihe (1978) Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü, Ankara, TDK.
KARAHAN, Leyla (2004) Türkçede Söz Dizimi - Cümle Tahlilleri, Ankara, Akçağ.
KAYDAR È.T. red. (1998) Kazak Tili Ensiklopediya, Almatı, IDK-TIPO.
KORKMAZ, Zeynep (1992) Gramer Terimleri Sözlüğü, Ankara, TDK.
SÜLEYMENOVA E.D. (1998) Slovar’ po yazıkoznaniyu – Til Bilimi Sözdigi, Almatı, Gılım.
VARDAR, Berke red. (1998) Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü, İstanbul, ABC Kitabevi.